

TÜRK LEHÇELERİNDEKİ BİR SES: KAPALI É

Elza SEMEDLİ¹
(Hazar Üniversitesi)

Kapalı é, Türk dilinin yazılı dönemlerinden beri açık e ve i sesleri ile beraber takip edilebilen bir ses olmasına rağmen hem imla hem fonetik açıdan tartışılmalı bir sestir.² Bu tartışmalar bir tarafta kapalı é sesinin varlığı sorusu üzerinde yoğunlaşırken, diğer tarafta daha iddialı ve farklı görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Şöyle ki Türkiye Türkolojisinde kapalı é'nin varlığı é mi, i mi diye tartışılırken, Sovyet Türkolojisinde olaya açık ve kapalı é açısından bakılmış ve açık e sesinin İran asıllı olduğu, bu sesin Türk lehçelerine İrani dillerin etkisiyle girmiş olduğu görüşünün yanısıra, Ana Türk dilinde bir tane e sesinin var olduğu ve Türkiye Türkçesindeki e'lerin açık olmadığı gibi görüşler ortaya atılmıştır.³ Bu iki e sesinin birçok Türk lehçesinde, özellikle Türkiye Türkçesinde bir birine karıştığı ve bu durumun da farklı yorumlara sebep olduğu görülmektedir.

Yukarıda da bahsedildiği gibi Türkolojide kapalı é sesinin varlığı üzerinde yapılan tartışmaları ve çalışmalarını teker teker ele almak bir tarafa, hepsinin ismini saymak bile, bildirimizin sınırlarını aşmaktadır. Bu konunun son yıllarda Türkiye Türkolojisinde yeniden tartışılması ve Sovyet Türkoloji ekolünün bakış açısı, bizde bu konuya çağdaş lehçeler açısından bakma ihtiyacını doğurdu.

Aslında kapalı é ve i ile, açık e tartışması iki farklı durum gibi gözükse de her iki konudaki tartışmaların kaynağı kapalı é sesi olduğundan bu çalışma, daha ziyade kapalı é sesinin çağdaş lehçelerdeki durumunun incelenmesine ve de asli kapalı é sesleri ile ikincil kapalı é seslerinin tespitine yöneliktir. Nitekim, çağdaş lehçelerde, özellikle de Kıpçak ve karluk grubunda, asli kapalı é sesi ile

¹ Hazar Üniversitesi öğretim üyesi

² Kapalı e sesinin tartışıldığı bazı çalışmalar şunlardır: J. Németh, Zur Kenntnis des geschlossenen e im Türkischen, *KCsA*, Ergänzungsband, 1939, s. 518; Ahmet Cevat Emre, Türkçede Bulanık e (è) Fonemi, *TDB*, III/6-7 (1946), s. 487-497; R. Rahmeti Arat, Türkçe Metinlerde e/i Meselesi, *RO XVII* (1953); M. Mansuroğlu, Das geschlossene e im Turkish, Bloomington 1968, s. 25-53; A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Wiesbaden 1974, s. 44, 45, § 16; Zeynep Korkmaz, "Eski Osmanlı Kaynaklarının Yayınında Transkripsiyonla İlgili Değerlendirmeler", *Türkoloji Dergisi*, C. VIII, Ankara, 1979, s. 67-77.

Semih Tezcan, *Süheyl ü Nev-bahar Üzerine Notlar*, Simurg Yay., Ankara, 1994, s. 11.

Marcel Erdal, *A Grammar of Old Turkic*, Brill- Leiden-Boston, 2004, s. 52.

³ Bu konunun geniş özeti için bk. A.M. Şerbak, Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskih Yazıkov, L. 1970, s.76, B. Serebrennikov, N.Hacıyev, , Sravnitelno- istoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov Bakı 1979., E. Recebli, Göytürk Dilinin Fonetikası Ic.,Bakı 2004, s.219-226, F. Zeynalov, Türkologiyaya Giriş, Bakı 1981, s. 33-34, M.İ. Yusifov, Oğuz Grubu Türk Dillerinin Mügayiseli Fonetikası, B.1984, s. 10, 25 vs.

birlikte, normal açık e (ä) sesinin daralarak, kapalı é'ye geçtiği ve ikincil kapalı é seslerinin ortaya çıktığı görülmektedir.

Eski Türkçenin sesbilgisi ile ilgili kaynaklarda Türkçede 8 veya 9 ünlü ve fonem olduğundan bahsedilmektedir. Fin Türkolog Martti Räsänen Ana Türkçedeki iki e sesinden bahsederek, bunlardan birinin daha geniş e (ä), diğerinin daha dar e (é) olduğu sonucuna varmıştır⁴. W.Thomsen Göktürkçede dokuzuncu bir ünlünün mevcut olduğu fikrini ifade etmiştir.⁵ Hatta Macar Türkolog Zoltan Gombocz Ana Türkçede kapalı é sesinin bile uzun şekli olduğunu söyler.⁶Türk dilinin eski yazılı belgelerinden olan Orhun- Yenisey abidelerinde aynı kelimenin hem i hem de é ile yazılmış olduğunu görmek mümkündür. Bu konuda özellikle Orhun abidelerinin i , Yenisey abidelerinin é tarafında olduğu ve bu ses değişiminin bir lehçe farklılığı olarak kabul edilebileceği söylenmektedir.⁷ Ayrıca Alman filologu A.V.Gabain bu konuda şöyle der: “ Yenisey Run yazılarında ve Brahmi yazmalarında é ünlüsü gösterilmiştir, o halde bu ses Eski Türkçede vardır.” *Él- il, ésit- işit, és - iş, éyém- iyin, ét- it-, éw - iw, vs.* Ayrıca W.Thomsen'e dayanarak arka damak ünlüsü a'nın ön damakta açık e'ye (ä) tekabül ettiğini söyleyerek, bu sesler dışında bir de kapalı bir é sesinin varlığını söyler.⁸

Aslında i~é ve é~i değişimi karşılıklı olarak Türk dilinin her döneminde görülmektedir. Bu durum Göktürk ve Uygur Türkçelerini takip eden Karahanlı, Harezmi-Kıpçak ve Çağatay dönemlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Karahanlı dönemi eserlerinde aynı kelimenin hem é hem i ile yazıldığı görülmektedir. Mesela, *yi-* (KB-159), *yé-* (DLT-III, 67-5)vs. R.R.Arat, kapalı é'yi kabul etmezken, B. Atalay kapalı é'yi göstermiştir.⁹ Aynı şekilde R. Asker de DLT'de kapalı é'nin varlığını kabul ederek *édhgü, éşmek, éşek,kéçmek, dér* vs. örneklerini gösterir.¹⁰ Tarihi dönemler ve metinlerdeki kapalı é sesinin durumu ve transkripsiyonu meselesi Emine Yılmaz¹¹, Musa Duman¹², Orhan Yavuz¹³, Timur Kocaoğlu¹⁴, Mustafa Argunşah¹⁵ gibi bilim adamları tarafından ayrıntılı

⁴Bk. T.Tekin'den naklen, Türk Dilinde Birincil Uzun Ünlüler, Simurg yay.. Ank. 1995, s.27

⁵ Bk.A. Caferoğlu'dan naklen, Türk Dili Tarihi, I.c., s. 131

⁶Bk. T.Tekin'den naklen, Türkçede Birincil Uzun Ünlüler, s.18

⁷Bk. E. Recebli, age., s. 110-111, Z. Korkmaz, “Eski Türkçede Oğuzca Belirtiler”, TDÜA I.c., TDK yay., Ank., s.205-206

⁸ Bk.A.V.Gabain, Eski Türkçenin Grameri,çev. Mehmet Akalın, TTK yay. 1988, s.258

⁹ Reşid Rahmeti Arat, *Atebetü'l-Hakayık*, TDK, Ankara, 1992, s. 120, Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, 4. bs., C. III, TDK, Ankara, 1999, s. 98

¹⁰ Asker R., Mahmud Kaşgari ve Onun Divanü Lûgat-it-Türk Eseri, Bakü, 2008, s.125.

¹¹ Yılmaz Ceylan E., “Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü”, *Türk Dilleri Araştırmaları 1991*, Ankara, s. 151-165.

¹² Duman M., Klâsik Osmanlı Türkçesi Döneminde i/e Meselesine Dair”, *İlmî Araştırmalar*, 7, İstanbul, 1999, s. 65-103.

¹³ Yavuz O., “Türkçede ‘Kapalı e’”, *S.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 6.

¹⁴ Kocaoğlu T., “Tarihî Türk Lehçeleri Metinlerinin Transkripsiyonlanmasında Kapalı e/i Meselesi”, *Türk Kültürü*, S. 483-484 (Temmuz-Ağustos 2003), s. 266-281; “Ali Şir Nevâyî'nin Türkçe Ünlü Sesler Üzerindeki Açıklamaları (Kapalı É/İ Meselesi)”, *Ali Şir Nevâyî'nin 560.*

olarak değerlendirilmiş, tarihi dönemlere ait metinlerin transkripsiyonunda kapalı é sesinin varlığı ile ilgili problemlere, bu sesin ihmal edildiğine değinilmiş ve örneklerle kapalı é sesinin kullanımını gösterilmiş ve eski imladaki tutarsızlıklardan bahsedilmiştir.

Karahanlıcadan Çağataycaya geçiş olarak kabul edilen Harezmi dönemi eserlerinde kapalı é'nin varlığı, yukarıda bahsedilen çalışmalardan da anlaşılacağı gibi, kabul edilmiştir. J. Eckmann, "Harezmi Türkçesi" makalesinde kapalı é ile okunması gereken kelimelerin listesini bile vermiş¹⁶, M. Argunşah, *Mu'inü'l-Mürîd Mukaddimetü'l-Edeb, Nehcü'l-Ferâdis ve Kısasü'l-Enbiya* gibi Harezmi dönemine ait eserlerdeki kapalı é sesli kelimeleri tablolar halinde göstermiştir¹⁷. *Nehcü'l-Feradis* ve bahsedilen diğer eserlerde geçen *ékinç, ékki, méni, kéç-, tép, kéçe, té-, éllig, béreyin, éw, héç* vs. kelimelerdeki kapalı é'nin tarihi Oğuz Türkçesinde ve çağdaş Oğuz lehçelerinde sürekli é'den i'ye veya i'den é'ye geçerek değiştiği görülmektedir. Ses, çağdaş Azerbaycan, Türkmen, Türkiye, Gagavuz yazı dillerinde ve ağızlarında yaygın kullanılmaktadır.

Kapalı é Oğuzcada, diğer bir çok tarihi ve çağdaş lehçelerde olduğu gibi ya tekheceli kelimelerde ya da kelimenin ilk hecesinde bulunmaktadır. Z. Korkmaz, Eski Türkçedeki kapalı é sesinin bir lehçe özelliği ifade ettiğini ve Oğuz Türkçesine özgü bir belirti olduğunu ve bu sesin daha çok Oğuz Türkçesi tarafından benimsendiğini söylemektedir.¹⁸ Bununla birlikte, asli kapalı é sesinin Oğuz grubu dışında Türkçenin en eski lehçeleri gibi kabul edilen Saka ve Halaç Türkçelerinde, ayrıca Karluk ve Kıpçak grubu lehçelerde de kullanıldığı görülmektedir. Kapalı é'nin çağdaş Türk lehçelerindeki örneklerini incelemeye Oğuz grubu ile başlayalım.

N. Özkan, Gagavuz Türkçesinde é sesinin ä sesinden iki derece daha dar olduğunu ve sesin kelime başında bir y türemesiyle söylendiğini, fakat bu durumun yazıya yansımadağını belirtir ve *én (okunuşu yén), ék (okunuşu yék), érá (okunuşu yérá), éşi (okunuşu yéşi)* örneklerini verir.¹⁹ Gagavuz Türkçesi asli kapalı é'lerle birlikte ikincil kapalı é seslerinin sıklıkla görüldüğü bir Oğuz lehçesi. Bu ikincil kapalı é sesleri genelde orta ve son hecelerde şimdiki zaman çekiminde, a ve açık e seslerinin daralmasıyla, i-e arası uzun bir ses olarak ortaya çıkmaktadır. Mesela, *alérim, görérsin, déér* vs. İkincil kapalı é sesleri Gagavuz lehçesinde eklerde de görülmektedir.²⁰

Doğum, 500. Ölüm Yılı Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri (24-25 Eylül 2001), TDK, Ankara, 2004, s. 57-66.

¹⁵ Argunşah M., "Harezmi Dönemi Metinlerinde E/İ Sorunu", *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu (29 Mayıs-1 Haziran 2006)*, A.Ü. DTC Fakültesi (yayınlanmamış bildiri).

¹⁶ Eckmann J., "Harezmi Türkçesi", *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (Haz. Osman Fikri Sertkaya), TDK, Ankara, 2003, s. 6-7.

¹⁷ Argunşah M., a.g.b.

¹⁸ Bk.Z. Korkmaz, agm., s.205

¹⁹ Bk.Nevzat Özkan, *Gagavuz Türkçesi Grameri*, TDK, Ank.1996, s.41

²⁰ Bu konuda ek bilgi için bkz. Özkan N. *Gagavuz Türkçesi: TLG*, Ankara 2007, s. 93-137

Türkmen Türkçesi e harfi bakımından zengin Türk lehçelerinden biridir. Kiril harfli Türkmen alfabesinde birçok lehçede olduğu gibi, e sesleri üç farklı işaretle gösterilirdi (e, ə, ә)²¹. Bu işaretlerden ә kelime başındaki kapalı é'ye, e harfi ise iç sesteki kapalı é'ye tekabül eder. Fakat e sesi kelime başında, Gagavuz Türkçesinde olduğu gibi, yazıya yansımayan y türemesiyle okunmaktaydı. Türkmen Türkçesindeki açık ä sesinin ise diğerlerine nazaran bir az daha açık olduğu görülmektedir. Ayrıca, Türkmen Türkçesi açık e seslerini daraltarak ikincil kapalı é sesine dönüştüren bir Oğuz lehçesidir. Şöyle ki, diğerlerinde açık ä ile telaffuz edilen birçok kelime Türkmen Türkçesinde kapalı é ile ifade edilmektedir: *mén, sén, gél, télbé (deli, tilbe), gelişip, islék (istek)hér* vs. Asli kapalı é'ler ise Türkmen Türkçesinde, bazı kelimelerde i (uzun), bazı kelimelerde de é olarak devam eder. Mesela, *bīl (bel), bīşik (beşik), bīz (bez), gīce- (kaşınmak), gīç (geç), gīn (geniş), īn (en, genişlik), īr- (ermek), nīrā, nīrden, tīz, il, bér-, ét-, éken, éşek, yér, yédi, néçe* vs.

Ana Türkçede kapalı é'li olduğu varsayılan birçok kelime Türkmen Türkçesinde, Karluk grubunda olduğu gibi, yuvarlaklaşarak “ö” olmuştur.²² Mesela, *öy (év), öyür- (évir-), söy-(sév-)vs.*

Türkiye Türkçesinde ise kapalı é sesleri i'den é'ye geçiş olarak kabul edilmektedir.²³ Şöyle ki Eski Anadolu Türkçesi veya Eski Türkiye Türkçesi olarak da adlandırılan tarihi Oğuz Türkçesinde kapalı e'lerin i olarak kullanıldığı eski yazmalardan tespit edilmektedir: *bil, biş, di-, gice, girü, il “el, yabancı”, il “ülke, memleket”, vir-, yi- vs.*²⁴ İ-é değişiminin Azerbaycan ve Osmanlı Türkçesinin hangi aşamasında gerçekleştiği tam olarak tespit edememizin sebebi bir anlamda dönemin elyazma metinleri arasındaki farklılıklardır. Bununla birlikte, özellikle Türk dili, edebiyatı ve kültür tarihimiz açısından fevkalade önemli eserlerden biri olan Dede Korkut Kitabeleri'nin elyazmaları arasındaki farklılıklar bu konuda ip ucu verecek niteliktedir. Şöyle ki, bu değerli eserin daha eski olan ve XIV. yy'dan önce yazıldığı tahmin edilen Drezden nüshasında Ana Türkçede kapalı é'li olduğu varsayılan kelimelerin harekelenmesi i tarafındayken, XVI. yy.'a ait Vatikan nüshasında bu kelimeler kapalı é olarak gösterilmiştir.²⁵ Kapalı é sesi bugün çağdaş Azerbaycan ve Türkiye yazı dilleri arasındaki temel fonetik farklılıklardan biri gibi görülmektedir. Oysa, Türkiye Türkçesinde Ana Türkçedeki kapalı e seslerinin bir kısmı devam ederken, bir kısmı i'ye geçmiştir. Çağdaş Türkiye yazı dilinin İstanbul agzına dayalı olması, bu ağızda da kapalı e seslerinin yer almaması sebebiyle kapalı e sesi alfabeğe yansımamaktadır. Bu sebeple Türkiye'de dille uğraşanlar hariç, çoğu insan, bu seslerin farkını ayırt etmekte güçlük

²¹ Bk. A. B. Ercilasun, Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri, Kültür Bakan. Yay.,Ank. 1996, s. 14

²² Ek bilgi için bkz. Kara M., Türkmen Türkçesi, TLG, Ankara 2007: s. 236

²³ Bk. Muharrem Ergin, Türk Dilbilgisi, Bayrak yay., İst. 1987, s.55

²⁴ misaller için bk. F.K. Timurtaş, Osmanlı Türkçesi Grameri III, İst.1991, s.326

²⁵ ek bilgi için bkz. Kitabı Dede Gorgud, (Haz. S.Alizade), Bakı, Yeni Neşrler evi, 1999, s. 17

çekmektedirler. Fakat, alfabede gösterilmemiş olması bu sesin dilde olmadığı anlamına gelmez. Nitekim, M. Ergin edebi dilde bu sesin kullanılmakta olduğunu ve İstanbul Türkçesinin de giderek kapalı e'leri benimsediğini söyler.²⁶ Türkiye alfabesindeki e harfi hem açık hem de kapalı é ile söylenen kelimeler için kullanılmakta ve bu sesler arasındaki fark alfabece yansıtılmamaktadır. İşte, bu durum Türkiye Türkçesindeki e'lerin açık e (ä) olmadığı yönünde, yukarıda bahsettiğimiz, yanlış anlaşılmalara sebep olmaktadır. Türkiye Türkçesi yazı dilinde var olan, fakat yazıya yansımayan kapalı é sesi diğer lehçelerde olduğu gibi sadece ilk hecede bulunmaktadır. Mesela, *dé-, yé-, bécer-, vér-, géç-, yét-, bél, béş, béşik, béz, él* “*yad, yabancı*” *éş, kéçi, élçi, (bu kelimelerden bazıları İst. ağzının etkisiyle iyice genişlemitir: vär-,älçi), géç, géce, génış, yédi (sayı), yétmiş, yéter vs.*

Türkiye Türkçesinde kapalı é'den i'ye geçişin görüldüğü bazı kelimeler ise şunlardır: *il “ülke, memleket”, in-, giy-, nice, işit- vs.* Görüldüğü gibi, sadece ilk hecede kullanılan bu ses dışındaki diğer e sesleri açık, geniş, ön damak sesi olan e'dir. Ve bu ses İrani asıllı olmayıp, Türkçenin belgelerle takip edilebilen dönemlerinden itibaren kullanılmış ve çağdaş lehçelerimizde de bulunan bir sestir.

Kapalı e seslerini en iyi yansıtan ve devam ettiren Oğuz lehçelerden biri Azerbaycan Türkçesidir. Aşağıdaki karşılaştırma çizelgesinden de görülebileceği gibi, Azerbaycan Türkçesi Ana Türk dilinde var olduğu düşünülen kapalı é seslerinin hemen hemen hepsini korumuş, bu kelimeler dışında kapalı é sesini başka kelimelere yansıtmamıştır. Dolayısıyla, Azerbaycan Türkçesinde ikincil kapalı é sesleri, ağızlarda görülse bile, edebi dilde bulunmamaktadır.

Azerbaycan T	Türkiye T.	Türkmen T.	Gagavuz T.
bél	bél	bíl	
béş	béş	bäş	béş
béşik	béşik		
béz	béz	bîz	
dé-	dé-	dî-, diy-	dé-
déyil	déğil	déél	diil
div	dév		dév
ékiz	ikiz	ékiz	
élçi	élçi		élçi
él	il	il	él
én	én	în	
én-	in-	in-	
éşit-	işit-		
éşşäk	éşek	éşek	

²⁶ Bk. M. Ergin, age. s. 55

ét-	ét-	ét-	ét-
év	év		(y)év
géc	géç	giç	
gécã	géce	gîcã	gécã
gén, geniş	geniş	gin	gén
géri	géri		géeri
gét-	git-	git-	git-
gély-	giy-	giy-	giy-
héç	hiç		hiç
İken	iken	éken	iken
kéç-	geç-	giç-	géç-
nã üçün/ néyçün	niçin		néçin
néçã	nice	néçe	nice
séç-	séç-		séç-
sél	sél		sél
sév-	sév-		sév-
téz	téz	tiz	téz
vér-	vér-	bér-	vér-
yaşıl	yéşil		(y)éşil
yé-	yé-	î-, îy-	yi-
yéddi	yédi	yédi	(y)édi
yédäk	yédek		
yémiş	yémiş		
yéni	yéni		(y)éni
	yén-		(y)én-
yér	yér	yir	(y)ér
yét-	yét-		(y)ét-

Bununla birlikte, Ana Türkçede kapalı é'li olduğu izlenimi veren birçok kelimenin Oğuz grubunda daralarak i'ye geçtiği de görülmektedir. Mesela, Karluk grubunda kapalı é ile devam eden *ékki,éendi, éken* vs. gibi kelimeler Oğuz grubunda *iki, indi, şimdi, iken* şeklindedir.

Kapalı e sesinin Ana Türkçede var olduğunu gösteren unsurlardan biri, daha önce de bahsedildiği gibi, Türk dilinin uzak lehçelerinden olan Saka (Yakut) ve Halaç Türkçelerinde de mevcut olmasıdır. Saka Türkçesinde Oğuz grubundaki kapalı é seslerinin bir kısmının uzun i'ye geçtiği, bir kısmının ise, *ie* diftongu şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Nitekim, daha önce de Zoltan Gombocz'ın Ana Türkçedeki kapalı é sesinin bile uzun şekli olduğu yönündeki görüşüne değinmiştik. Aynı zamanda Saka Türkçesinden oldukça uzak bir coğrafyada konuşulan ve yakın zamanlara kadar Azerbaycan Türkçesinin bir dialekti gibi değerlendirilen Halaç Türkçesinde de kapalı e sesinin Saka Türkçesindeki gibi *ie* şeklinde kullanıldığı görülmektedir.

Saka T.	Halaç T.	Türkiye T.
die-	die-	dé-
bier-	vier-	vér-
bies	bieş	béş
bîl	biel	bél
ien	İen	én
it-	iet-	Ét-
kiehen	kiecä	géce-
sétté		yédi
sie-	yie-	yé-
	biez	béz

Oğuz grubundaki kapalı e'li kelimelerin Kıpçak lehçelerindeki durumu incelendiğinde kapalı é sesinin bu lehçelerde de devam ettiği görülür. Fakat, burada da Oğuz grubunda olduğu gibi é/i değişimi dikkat çekmektedir. Şöyle ki, aşağıdaki çizelgeden de anlaşılacağı gibi, Kazak Türkçesi, Kırım, Dobruca Tatarcası kapalı é'yi kullanırken, Kazan Tatarcası i tarafından. *Mesela, kit-, it-, bişek, kiç-, il, cit- (yét-), kiñ (gėniş) vs*²⁷. M. Öner, Tatar Türkçesindeki i'lerin ise biraz daha yarı açık i olduğu ve diğer lehçelerdeki kapalı é gibi söylendiğini ifade etmektedir.²⁸ Aynı durum Finlandiya'da yaşayan Tatarlar için de geçerlidir. Ayrıca Kazan Tatarcasında açık e sesi de bulunmaktadır. Kırım ve Dobruca Tatarcasında ise açık e sesleri yerini kapalı é'ye bırakarak ikincil kapalı é seslerini ortaya çıkarmıştır.

Azerbaycan T	Kazak T.	Tatar T ²⁹ .
bél	bél	
béş	bés	
béşik		béşik
dé-	dé-	dé-
indi	éndi	
iki	éki	
él	él	il
én-	én-	
érte	érté	
éşit-	ésit-	éşit-
éşik	ésik	
ét-	ét-	ét-

²⁷ Örnekler kaynakçada gösterilen gramerlerden ve daha ziyade A.B.Ercilasun, Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri, Kültür Bakan., Ank. 1996 kitabındaki kiril harfli metinlerden ve Türk Lehçeleri Grameri, editor A.B. Ercilasun, Akçağ yay. Ank. 2007 taranmıştır.

²⁸ Bkz. Türk Lehçeleri Grameri, editör Prof. Dr. A.B. Ercilasun, Akçağ yay. Ank. 2007, s. 692.

²⁹ Örnekler Kırım ve Dobruca Tatarcasına aittir.

éyle-		éyle-
év	üy	év
		éşil
géc	kéş	(yéşil)
gécä	kéşé	géce
	(dün)	
géri	kéri	
gén, geniş	kéñ	
gét-	két-	két-
géy-	kiy-	
héç	éş	éş
iki	ékev	éki
idi	édi	édi
iken	éken	éken
kéç-	kéş-	
néçe	néşe	nice
séz-	séz-	
sév-	süy-	sév-
vér-	bér-	
téz	téz	
yé-	jé-	
yéddi	jéti	
yél	jél	(y)él
yém	jém	
yéñge	jéñge	
yétim	jétim	
yésir	jésir	
yér	jér	yer
yét-	jét-	(y)ét-

Karluk grubu lehçelerinde iki tipte kapalı é sesi ile bulunmaktadır. Hem Özbek hem Yeni Uygur Türkçesinde asli kapalı é sesleriyle birlikte ikincil kapalı é'ler görülmektedir. Özbek ve Uygur Türkçelerinde asli kapalı é sesi diğer lehçelerde olduğu gibi Türkçe kelimelerin ilk hecesinde bulunur.³⁰ Mesela, *yétti*, *yélkän*, *yér*, *bél*, *yétim*, *éçim* (*çözüm*, *sonuç*), *ékän* (*iken*), *yém*, *dé-*, *éşit-*, *sév-*, *béri*, *kéñ*, *ét-*, *kéç-*, *két-*, *élçi*, *értä*, *él*, *yé-*, *néçä*, *keyin* (*sonra*), *kécä*, *béş*, *éndi*, *yét-* vs. Oğuz ve Kıpçak grubunda olduğu gibi Özbek Türkçesinde de *ikki*, *kiy-* gibi örneklerde é\i değişikliği görülmektedir.

³⁰ Ek bilgi için bkz. R. Öztürk, *Özbek Türkçesi*, TLG, , Ankara 2007, s. 294 ve H.Yazıcı Ersoy, *Yeni Uygur Türkçesi*, TLG, Ankara 2007, s. 365

Özbek Türkçesindeki ikincil kapalı é sesleri Eski Türkçe ve Oğuz grubundaki açık e'lerin daralmasıyla ortaya çıkmıştır. Mesela, *kél-* (*gel-*), *sén,* *éñ,* *éri-*, *élik(elli), ét,* *kéltir-* (*getir-*) vs.

Yukarıda da belirtildiği gibi Yeni Uygur Türkçesinde de e kapalı ve dar bir sestir. Fakat Yeni Uygur Türkçesinde ikincil kapalı é seslerinin daha yaygın olduğunu söylemeliyiz. Şöyle ki a ve açık e sesli tek heceli kelime ek aldığında kelime kökündeki geniş seslerde daralma görülmektedir. Bu sebeple, Yeni Uygur Türkçesinde asli ve ikincil kapalı é'li kelimeler birbirine karışmış gözüküyor. Geniş ünlülerin daralmasının ve i'leşmenin Yeni Uygur Türkçesine özgü bir fonetik özellik olduğu bilinmektedir. Mesela, *bérip*(*varıp*), *béşim* (*başım*), *yézimän* (*yazıyorum*), *yépinçä* (*yapıncı, ceket*), *qerindaş* (*kardeş*) vs.

Yeni Uygur Türkçesinde Ana Türkçede varlığı düşünülen asli kapalı é sesi bazı kelimelerde varlığını sürdürürken, bazı kelimelerde yerini açık e'ye ve beraber kullanıldığı ünsüzün etkisiyle yuvarlak ünlüye bırakmıştır. Mesela, *bär-* (*ver-*), *bäş* (*baş*), *öy* (*ev*), *söy-* (*sev-*) vs. Fakat, *dé-*, *kéç-*, *déyil,* *yéñi,* *kéçä,* *kéyin* vs. gibi kelimelerde asli kapalı é sesleri de korunmuştur.

Ana Türkçede kapalı é'li olduğu varsayılan kelimelerin çağdaş lehçelerinin bir çoğunda, özellikle Kıpçak ve Karluk grubunda açık e sesinin yerini yarı kapalı e'ye bıraktığı ve ikincil kapalı é seslerinin ortaya çıktığı görülmektedir. İşte bu durum Türkçede açık e (ä) sesinin asli olmadığı, Farsi dillerin etkisiyle Türkçeye girmiş olduğu gibi tamamiyle yanlış görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Aslında daha önce de belirttiğimiz gibi Sovyetler döneminde Kiril alfabesini kullanan Türk lehçelerinin birçoğunda 3 çeşit e harfi (e, ə, э) kullanılmıştır. İncelemeye aldığımız Kıpçak grubu lehçelerinde kapalı é'li kelimelerin bazılarında sadece ə, bazılarında ise hem ə, hem de e ile kullanıldığı görülmektedir. Latin alfabesine geçişte ise bu lehçelerdeki e ve ə harflerinden sadece e harfi kabul edilmiştir.³¹

Sonuç olarak, asli kapalı é sesinin ve de foneminin hemen hemen bütün Türk lehçelerinde kullanılmakta olduğu görülmektedir ve Türkiye Türkçesinde de 8 değil, kapalı é ile birlikte, 9 ünlü ses olduğu kabul edilmelidir.

Uzak lehçeler olarak nitelendirilen Halaç ve Saka Türkçelerindeki “ie” diftongunun incelenmesi Ana Türkçedeki kapalı é'nin ve uzun ünlünün varlığının göstermekle birlikte, diğer lehçelerdeki asli kapalı é'leri tespit etme imkanı sunmaktadır.

Ana Türkçede kapalı é 'li olduğu varsayılan kelimelerin bir kısmının Oğuz grubu lehçelerinde (özellikle Azerbaycan Türkçesinde), bir kısmının ise Kıpçak, (özellikle Kazak Türkçesinde), daha iyi korunduğu söylenebilir. Bununla birlikte, Oğuz lehçelerinde de é~i değişimi sonucu bazı aslı kapalı é'leri i'leşirken, Kıpçak ve Karluk grubunda asli kapalı é'lerin bir kısmı yuvarlaklaşmış veya i'leşmiştir.

³¹ Bkz. A. B. Ercilasun, Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri, Kültür Bakan. Yay.,Ank. 1996

Ayrıca, asli kapalı é sesini sistematik olarak koruyup devam ettiren Türk lehçelerinin, özellikle Azerbaycan ve Kazak Türkçelerinin, karşılaştırılmasıyla Ana Türkçedeki kapalı é'li kelimeleri tespit etmenin mümkün olduğunu düşünmekteyiz.

Türk lehçelerinde asli kapalı é sesleriyle birlikte, açık “e” ve hatta “a” seslerinin daralmasıyla ortaya çıkan ikincil kapalı é sesleri de bulunmaktadır. Bu durum Oğuz grubunda daha ziyade, Çağatay yazı dilinin etkisinde gelişen Türkmen Türkçesi ve 1950’lerden sonra yazı diline dönüşen Gagavuz Türkçesinde görülürken, Kıpçak ve Karluk grubunda daha sık görülmektedir.

KAYNAKÇA

1. Argunşah M., Harezmi Dönemi Metinlerinde E/İ Sorunu”, Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu (29 Mayıs-1 Haziran 2006), A.Ü. DTC Fakültesi (yayınlanmamış bildiri).
2. Caferoğlu, A., Türk Dili Tarihi, I.c., Enderun Kitapevi, İst. 1984
3. Duman M., Klâsik Osmanlı Türkçesi Döneminde i/e Meselesine Dair”, *İlmî Araştırmalar*, 7, İstanbul, 1999
4. Eckmann J., “Harezmi Türkçesi”, *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (Haz. Osman Fikri Sertkaya), TDK, Ankara, 2003
5. Ercilasun, A. B., Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri, Kültür Bakan. Yay.,Ank. 1996
6. Ergin, M., Türk Dilbilgisi, Bayrak yay., İst. 1987, s.55
7. Gabain, A.V., Eski Türkçenin Grameri, çev. Mehmet Akalın, TTK yay. 1988
8. Hacıeminoğlu, N., Karahanlı Türkçesi Grameri, Ank. 1996
9. Kocaoğlu, T., Tarihi Türk Lehçeleri Metinlerinin Transkripsiyonlaşmasında Kapalı é Meselesi, *Türk Kültürü*, (Ankara 2003), S. 483-484, s. 266-281
10. -----, “Ali Şir Nevâyî'nin Türkçe Ünlü Sesler Üzerindeki Açıklamaları (Kapalı É'İ Meselesi)”, *Ali Şir Nevâyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yılı Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri (24-25 Eylül 2001)*, TDK, Ankara, 2004,
11. Korkmaz, Z. Oğuz Türkçesinin Tarihi Gelişme Süreçleri ve *Divanı Lûgat-it-Türk*, <http://www.tdk.gov.tr/oguz1.html>
12. Özkan, N., Gagavuz Türkçesi Grameri, TDK, Ank.1996
13. Recebli, E. Göytürk Dilinin Fonetikası I.c., Bakı 2004
14. Serebrennikov, B., Hacıyev, N., Sravnitelno- istoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov, Bakı 1979
15. Şçerbak, A.M., Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskih Yazıkov, Leningrad 1970
16. Tekin, T., Türk Dilinde Birincil Uzun Ünlüler, Simurg yay. Ank. 1995
17. Timurtaş, F.K., Osmanlı Türkçesi Grameri III, İst.1991
18. Türk Lehçeleri Grameri, Editör Prof. Dr. A.B. Ercilasun, Akçağ yay. Ank. 2007
19. Yavuz O., “Türkçede ‘Kapalı e’”, *S.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*,
20. Yılmaz Ceylan E., “Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü”, *Türk Dilleri Araştırmaları 1991*, Ankara,
21. Yusifov, M.İ., Oğuz Grubu Türk Dillerinin Mügayiseli Fonetikası, B.1984
22. Zeynalov, F., Türkologiyaya Giriş, Bakı 1981

Summary

THE CLOSED É IN THE TURK DIALECTS

Elza SEMEDLI

(Khazar University)

In spite of the use of the closed e in parallel with the open e and i sounds historically in Turkic language debates over it still continue. These debates being considered sometimes as alphabetic and in more sharp expression as a spelling problem; sometime it reached beyond phoneme and allophone debates. As a result of these debates some fallacious interpretations emerged. Sometimes apart from being a transition from i to e or from e to i this problem causes quite fallacious interpretations as absence of open e voice in Turkic language and consideration of open ə of Iranian origin. These two voices as a phoneme different from each other were existing in Turkic from the very beginning and currently exist in the modern Turkic dialect. In some Turkic alphabets two different letters are used for these two voices. In others, for example in Turkish language, two voices are denoted by one letter. In common turkic alphabet for these two voices two different "e" (half closed e) and "a" (open ə) letters are used.

In modern turkic dialects the original closed é voices are best protected in Oguz group. In others closed é voices sometimes are turned into i and sometimes into long or characterized as diphthong "ie" voice.

Keywords: *Turk dialects, original closed é, secondary closed e, Oguz group, Kipchak group, Karluk group, Khalac.*